

NİTQ İNKİŞAFI AKTUAL PROBLEMLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Nitq cəmiyyətdə mövcud olub, şəxsiyyətin inkişafını təmin edir. Bəşəriyyətin ən önəmli mədəniyyəti də nitq mədəniyyətidir. Gözəl nitqə malik olmaq, anlaşıqlı ünsiyyətə, fikrini düzgün ifadə etməklə, cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmağa, insanın “mən”-inin formalaşmasına yardım edən başlıca vasitədir. Nitq inkişafı, uzun müddət davam edən bir proses olmaqla yanaşı, həm də olduqca mürəkkəbdir. Nitq inkişafı təfəkkürün inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Psixoloq L.S.Vıqotskin qeyd edirdi ki, sözlər nitqə aid olduğu kimi, təfəkkürə də aiddir. Nitqi bəzən təfəkkürün ifadə forması da adlandırırlar.

Nitqin gözəl olması ilk növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

1.Dilin səlisliyi və ifadə imkanları;

2.Bu dildən istifadə edənlərin hazırlığı.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili səlistlik, orijinallıq, obrazlılıq, lüğət fondu, ifadə imkanları baxımından olduqca zəngindir, deməli əsas diqqət, bu dildən istifadə edənlərin hazırlığına ayrılmalıdır. Gözəl və anlaşıqlı nitq üçün təlim və tədrisin də böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dilin ifadəliliyindən və səlisliyindən istifadə edənlərin hazırlığı məhz nitq inkişafı üzrə işin düzgün təlimindən və tədrisindən aslıdır.

Görkəmli professor B.Əhmədov nitq inkişafını izah edərkən qeyd edirdi ki, nitq inkişafı bir tərəfdən ifadə ediləcək fikrin, elmin müasir inkişafı,, digər tərəfdən isə həmin mənimsənilmiş məzmunun ədəbi dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün ifadə edilməsi deməkdir.

Nitqə verilən başlıca tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik,təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimilik.

Bəs bu tələbləri özündə ehtiva edən gözəl nitqə malik olmaq üçün nələrə diqqət edilməlidir? Onu qeyd edək ki, nitq inkişafı üzrə iş özündə dörd mərhələni birləşdirir. Bunlardan birincisi nitqin səs mədəniyyəti üzərində aparılan işlərdir. Bu mərhələ bir çox elmi ədəbiyyatlarda ədəbi tələffüz və qiraət vərdişlərinin formalaşdırılması mərhələsi də adlanır. Sözsüz ki ünsiyyətə xidmət edən xarici nitq üçün səslərin düzgün tələffüzü olduqca əhəmiyyətlidir. Dilimizdə mövcud olan paronimlər kimi sözlər qrupunun mövcudluğu, tələffüzün nitq üçün nə qədər vacib olduğunun göstəricisidir.

Nitqin inkişaf etdirilməsinin ikinci mərhələsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərhələsidir. Hər hansısa bir dilin lüğət fonduna yiyələnmədən o dildə nitqə malik olmaq da

mümkünsüzdür. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə bədii qiraətlə məşğul olmaq, kitab oxumaq məqsəduyğun hesab olunur.

Nitq inkişafının üçüncü mərhələsi cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsidir. Hər bir dil cümlə quruluşuna, cümlə üzvlərinin yerlərinə görə bir-birindən fərqlidir. Buna görə də gözəl və anlaşıqlı nitq üçün cümlə qurmaq bacarıqlarının formalaşdırılması mərhələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nitq inkişafı üzrə işin son mərhələsi rabitəli nitq vərdişlərinin formalaşdırılması mərhələsidir. Rabitəli nitq, ədəbi dilin normalarına uyğun, ardıcıl, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş, fikrin səlis, məntiqi qurulmasını tələb edən ünsiyyət aktıdır. Rabitəli nitq nitq inkişafı üzrə işin yekun, nəticə mərhələsidir.

Göründüyü kimi, nitq inkişafı üzrə iş iyerarxiya, sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə aparılır. Səslər, sözlər, cümlə və nitq ardıcılığı nitq inkişafı üzrə işin əsasını təşkil edir.

Nitq mədəniyyəti, gözəl rabitəli nitqə malik olmaq üzrə işlərin təşkili, həm də Azərbaycan dili təliminin əsas prinsiplərindən və məqsədlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki bu gün istər orta təhsil müəssisələrində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində nitq inkişafına yer ayrılır, məktəblərdə həm ibtidai həm də yuxarı təhsil pilləsində, nitq inkişafı üzrə işlər təşkil olunur, əsas vasitələr olan yaradıcı yazılardan istifadə olunur, ali təhsil müəssisələrində isə nitq mədəniyyəti fənni tədris olunur. Nitq inkişafına orta təhsil müəssisələrinin ibtidai siniflərindən başlamaq səmərəli nəticə verməyə imkan yaradır. Ancaq, nitq inkişafı üzrə işə düzgün vaxt ayrılırmı? Aparılan tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, nitq inkişafı üzrə işlərə daha çox diqqətin ayrılmasına ehtiyac var. Belə ki artıq adını çəkdimiz, nitq inkişafı üzrə işin ən əsas vasitələri olan yaradıcı yazılar, inşa və esselərə tədris prosesində çox az yer ayrılır, daha çox dil qaydalarının tədrisinə müraciət olunur. Bu da nitq inkişafında bir çox nöqsanlara yol açır. İnşa, esse, mətn kimi yaradıcı yazılar, rabitəli yazı bacarıqlarını formalaşdırır, təfəkkürünün inkişafına təkan verir, müstəqil düşünməyə, sərbəst şəkildə fikir və düşüncələri ifadə etməyə imkan yaradır. Nitqin hər iki forması, həm yazılı, həm də şifahi formasının inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Şifahi nitqin tələblərinə düzgün orfoepiya və nitq etiketlərindən, mimika və jestlərdən yerində istifadə edilməsi daxildir. Yazılı nitq isə qrammatik və yazı qaydalarını mənimsəmək, söz ehtiyatını daha da zənginləşdirmək kimi qaydaları tələb edir.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Nitqi inkişaf etdirmək üçün də praktikadan istifadə edilməsi vacibdir. Nitq mədəniyyəti dilin qayda-qanunlarına, qrammatikasına, üslub normalarına, etik normalarına yiyələnməyi tələb edir və nəzəri xarakterli və təcrübə tədbirləri kompleksidir.

Nitq inkişafı üçün aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması vacibdir:

1. Azərbaycan dili dərslərinin bütün sahələrində nitq inkişafı üzrə işə yer ayrılmalıdır.
2. Eyni zamanda nitq inkişafı üzrə iş bütün fənnlərin tədrisi ilə, o cümlədən sinifdən xaric işlərlə əlaqələndirilməlidir.
3. Nitqin yazılı və şifahi formaları nəzərə alınmaqla orfoqrafik, orfoepik üslubi qüsurlar dərhal aradan qaldırılmalıdır.
4. Nitq inkişafı üzrə iş prosesində səmərəli iş növlərindən, faydalı vasitə və priyomlardan istifadə edilməlidir.
5. Nitq inkişafı üzrə iş düzgün sistem üzərində qurulmalıdır.
6. Hər hansısa bir mövzunun tədrisi zamanı nitq inkişafı üzrə iş elə təşkil olunmalıdır ki, həm mövzu mənimsənilsin, həm nitq bacarıqlarının inkişafına səbəb olsun.

Nitq mədəniyyəti, nitq inkişafı üzrə işlər aparılsa da hələ də müəyyən nitq qüsurlarına rast gəlinir:

1. Nitqdə orfoepiya qaydalarına düzgün riayət olunmaması;
2. Dialekt və şivələrdən istifadə edilməklə, ədəbi dil normalarının pozulması;
3. Alınma sözlərdən istifadə və dilimizin lüğət fondundan az istifadə edilməsi;
4. Yaradıcı yazıların yazılmasında şablon fikirlərə müraciət olunması və yaradıcı təfəkkürün inkişafının ləngiməsi.

Nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün təhsilin bütün mərhələlərində müvafiq işlər aparılır ki, bunlardan, dinləmə mətnləri üzərində işi, yaradıcı yazılardan istifadə olunmasını,

müxtəlif tipli mətnlərin hazırlanması üzrə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nümunə göstərə bilərik. Nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərin aparılması hər dövr üçün aktualdır. Yeniləşməkdə olan cəmiyyət, təhsildə yeni təlim texnologiyalarının mövcudluğu, tədrisdə yeni əyani və texniki vasitələrin istifadə olunması və bu kimi yeniliklər və dəyişmələr bütün sahələrə, o cümlədən də nitq inkişafı sahəsinə də sirayət edir və öz təsirlərini göstərir. Bu yeniliklər özlüyündə nitq inkişafı üzrə işlərin aparılmasına da yeni yaşamlar gətirir. Azərbaycanın təhsil sistemi, dünya təhsil sistemi ilə integrasiya olunmuşdur və hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin tədris təcrübəsi, milli kurikulumumuz ilə birlikdə tədris prosesinə tətbiq olunur. Məktəbdaxili və ya ümumrespublika üzrə təşkil olunan inşa və esse müsabiqələri, imtahanlara salınan yazı tapşırıqları, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə nəzərdə tutulmuş əsas və alt standartlar, təlim məqsədləri, onu göstərir ki yazı bacarığının formalaşdırılması bu gün təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Xüsusilə də, Azərbaycan dili fənninin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə atılan addımlar, dərslərdə seçilən mətnlərin rabitəli olmasına ayrılan xüsusi diqqət, yazı tipləri və formaları arasındakı fərqlərin açıq və aydın şəkildə çatdırılması və istər şifahi istərsə də yazılı nitq inkişafı üzrə aparılan işlər, gözəl nitq mədəniyyətinə, müstəqil düşünmə qabiliyyətinə malik Azərbaycan gənci yetişdirilməsinə yönəlmiş işlərdir. Müəyyən qüsurlar və nöqsanlara baxmayaraq, aparılan işlərin yaxın gələcəkdə yüksək nəticə verəcəyini söyləyə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev.N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Cəfərova.N.B. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası.Bakı, 2018
3. Əhmədov.V.A. Nitq inkişafı üçün çalışmalar məcmuəsi. Bakı, 1967
4. Hacıyev.A. Yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri kimi//Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015
5. Hüseynov. S.S. Nitq mədəniyyəti(dərslər). Bakı, 2010

XÜLASƏ

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan nitq, şəxsiyyətin formalaşmasının əsas tərkib hissəsi, psixofizioloji proses, insan psixologiyasının yaradıcı funksiyası, əqli fəaliyyətinin iştirakçısıdır. Xüsusilə, ümumtəhsil məktəblərində aparılan tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, rabitəli nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə müəyyən problem və nöqsanlar hələ də qalmaqdadır. Nitq, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mövcudluğu üçün ən mühüm vasitədir. Nitq inkişafı üzrə işdə təhsil müəssisələrinin rolu böyükdür. Rabitəli nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və bu prosesdə ən mühüm vasitələr olan yaradıcı yazılardan istifadə üzrə işlərə aid tədqiqatlar daha da genişləndirilməlidir. Rabitəli nitq vərdislərinin inkişafına tədris və təlim prosesində düzgün vaxt ayırmaq da vacib məsələlərdəndir

Açar sözlər: *nitq, nitq inkişafı, tələffüz, lüğət fondu, rabitəli nitq*